

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 75.03 (045) «20»

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/45-1-8>

Марина БАРДІК,
orcid 0000-0003-3092-8929
кандидат мистецтвознавства,
провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історії та археології
Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»
(Київ, Україна) mb30@i.ua

РОЗПИСИ ЦЕРКВИ РІЗДВА БОГОРОДИЦІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ХХІ СТ.: ПРОГРАМА, АТРИБУЦІЯ, СТИЛЬ

Стаття присвячена дослідженню новітнього стінопису Києво-Печерської лаври. Мета статті – розкрити програму розписів церкви Різдва Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, визначити їхніх авторів, час створення і стилеві особливості. Проведене дослідження має наукову новизну. Вперше визначено автора програми розписів церкви, проведено атрибуцію композицій, визначено провідні теми, стилеве першоджерело, яке зумовило стилістику розписів, названа техніка живопису.

Проведені атрибуція та мистецтвознавчий аналіз стінопису храму Різдва Пресвятої Богородиці доповнюють історію монументального живопису Києво-Печерської лаври. Розписи храму датуються червнем – листопадом 2017 р. Автором програми розписів є художник, випускник Київської духовної семінарії Віталій Преображенський (Черепаня). Програма узгоджувалася з митрополитом Антонієм, тодішнім ректором Київської духовної академії та семінарії. Система розписів відповідає візантійському канону. Усього у живописних роботах брали участь 26 художників. Їхнім керівником був В. Преображенський, він написав низку композицій. Введено у науковий обіг імена художників, котрі виконали основні композиції. Визначено авторство композицій і основні тематико-сюжетні лінії. Провідною темою є уславлення Богородиці, також у храмовій декорації розкрита тема богословської науки. Остання є вагомим для церкви, яка з 1991 р. є Академічним храмом Київської духовної академії і семінарії. Композиційним і стилевим зразком для церкви Різдва Богородиці було обрано візантійський монументальний живопис Палеологієвського відродження. Колорит зроблено більш яскравим. Живопис київських храмів (Софійського, Михайлівського соборів, Кирилівської церкви, церкви Спаса на Берестові) за взірць не розглядався і не використовувався. Наближенню до стилістики фрески сприяло виконання стінопису силікатними фарбами. Сюжетно-композиційна, художньо-стильова, техніко-технологічна складові частини живописного процесу дозволили створити сучасним художникам в інтер'єрі церкви Різдва Пресвятої Богородиці живописне оздоблення у стилі Палеологієвського ренесансу і продовжити художню традицію візантійського монументального мистецтва у Києво-Печерській лаврі.

Ключові слова: духовна культура, православ'я, сакральний живопис, монументальний живопис, Києво-Печерська лавра, церква Різдва Пресвятої Богородиці.

Maryna BARDIK,
orcid 0000-0003-3092-8929
Candidate of Art History,
Leading Researcher at the Scientific-Research Department of the History and Archaeology
National Preserve "Kyiv-Pechersk Lavra"
(Kyiv, Ukraine) mb30@i.ua

THE MURAL PAINTINGS OF THE KYIV-PECHERSK LAVRA'S CHURCH OF NATIVITY OF THE MOST HOLY THEOTOKOS, 21th CENTURY: THE PROGRAM, ATTRIBUTION, STYLE

The article deals with research the newest mural painting in the Kyiv-Pechersk Lavra. The purpose of the article is to discover the paintings program of the Kyiv-Pechersk Lavra's Church of Nativity of the Most Holy Theotokos (Church of Nativity of the Holy Virgin), to determine authors of the mural paintings, the time of its creation and its stylistic features. This research has a scientific novelty. For the first time: the author of the Church paintings program has been determined; the attribution of mural painting compositions has been performed; the leading topics, stylistic source, which defined the stylistics of paintings, and painting technique, have been determined.

The performed attribution and art history analysis of the murals in the Church of Nativity of the Most Holy Theotokos supplied the mural painting history of the Kyiv-Pechersk Lavra. The paintings are dated by June – November 2017.

The author of the mural painting program is Vitalii Preobrazhenskyi (Cherepania), the artist and graduate of the Kyiv Theological Seminary. The program was approved by Metropolitan Antonii, who was the rector of the Kyiv Theological Academy and Kyiv Theological Seminary. The mural paintings system corresponds to the Byzantine canon. In total, 26 artists participated in the painting work. V. Preobrazhenskyi was their leader and he performed a number of compositions. The names of artists who performed the main compositions introduced into a scientific circulation. The authorship of compositions and the main thematic and plot lines are determined. The leading theme is the glorification of the Theotokos as well as theme of theological science. The latter is important for this church it is the Academic church of the Kyiv Theological Academy and Kyiv Theological Seminary since 1991. Compositional and stylistic basis for the Church of Nativity of the Holy Virgin was Byzantine mural painting of Palaiologan Renaissance. However the coloring is made more vivid. Mural painting of the Kyiv churches (St. Sophia Cathedral, St. Michael's Cathedral, St. Cyril's Church, Church of the Savior at Berestove) for the model was not considered and not used. The using of silicate paints contributed to the approximation of the paintings to frescoes style. The plots and composition, artistic and stylistic, technique and technological components of the painting process made an offering the modern artists to create the Palaiologan Renaissance style painting decoration in the interior of the Church of Nativity of the Most Holy Theotokos and to continue the artistic tradition of Byzantine monumental art in the Kyiv-Pechersk Lavra.

Key words: sacral culture, Orthodoxy, sacral painting, mural painting, Kyiv-Pechersk Lavra, Church of Nativity of the Most Holy Theotokos (Church of Nativity of the Holy Virgin).

Постановка проблеми. В архітектурному ансамблі Нижньої території Києво-Печерської лаври виділяється церква Різдва Пресвятої Богородиці. Розташована на пагорбі, вона височіє над прилеглим ландшафтом, виблискують золотом її куполи та хрести (рис. 1). Історія цього храму, за монастирськими літописними джерелами, розпочалася на зорі існування монастиря. На цьому місці у 1062 р. чернеча братія побудувала перший наземний храм, освячений на честь Успіння Богородиці. Пізніше на території Верхньої лаври звели кам'яний храм і освятили його на честь Успіння Пречистої – він знаний як Велика Печерська церква або Успенський собор. Що ж до дерев'яної церкви на Дальніх печерах, то її пересвятили на честь Різдва Богородиці.

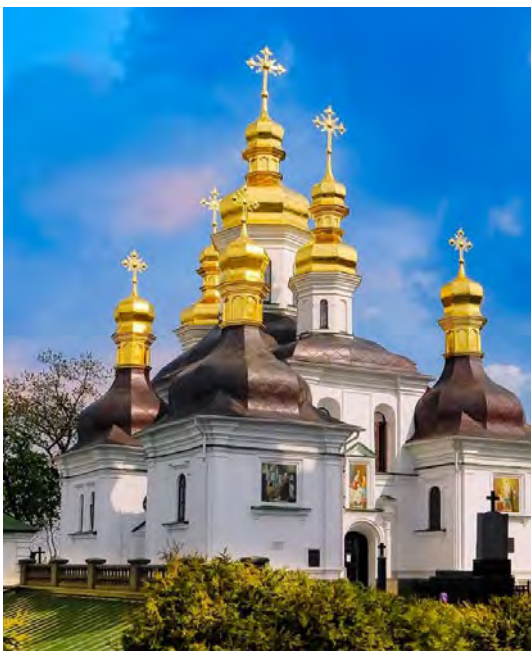

Рис. 1. Церква Різдва Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври. Вид з північного заходу. Фото 2021 р.

У 1635 р. дерев'яну церкву перебудували, а в 1696 р. коштом полковника Костянтина Мокієвського звели кам'яний храм у стилі українського бароко, який мав три нави та три апсиди, увінчався трьома куполами. У 1767 р. по кутах церкви зробили чотири прибудови з куполами, і сім куполів утворили пірамідальний силует храму. Церкву неодноразово розписували (Титов, 1911: 84; Бруснікіна та ін., 2006: 368–369). Зараз інтер'єр храму теж прикрашають живописні композиції. Нині невідомими залишаються художники, які їх писали, і точний час створення, тому сучасний стінопис храму Різдва Пресвятої Богородиці потребує мистецтвознавчого дослідження.

Аналіз досліджень. Розписи цього лаврського храму є своєрідною terra incognita у сучасному українському сакральному живописі: публікацій про них немає. Лише у монастирському розкішному виданні фотографії інтер'єру храму супроводжує коротке повідомлення про те, що його живопис повністю переписаний сучасними майстрами (Павел, 2018: 295). Необхідність дослідити зазначені храмові розписи зумовили мету нашого наукового пошуку.

Мета статті – розкрити програму розписів церкви Різдва Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, визначити їхніх авторів, час створення та стильові особливості.

Виклад основного матеріалу. З наших днів повернімося до початку нового періоду в історії церкви Різдва Пресвятої Богородиці – у 1988 р. У червні того року на честь святкування 1000-ліття Хрещення Русі монастирській громаді було передано територію Дальніх печер з усіма архітектурними спорудами (у 1990 р. передали також і територію Близьких печер). Храм Різдва Богородиці, що перебував у занепаді, почали відроджувати для літургійного життя. Були

проведені ремонтні роботи, виготовлено іконостас, написані ікони, храм розписано, проте проблеми з опаленням далися взнаки: стінопис поступово занепадав, вкривався пліснявою, тому знов і знов поставало питання вдосконалення системи опалення та вентиляції для забезпечення нормального температурно-вологісного режиму. Після проведення необхідних робіт занепаде стінне малярство збили до цегли, а потім досвідчені фахівці виконали тинькування і підготовку архітектурних поверхонь для нового розпису.

Починаючи з 1991 р. церква Різдва Пресвятої Богородиці функціонувала як храм Київської духовної академії та семінарії, тому неофіційно його ще називають Академічною церквою. Із цими навчальними закладами, як нам вдалося з'ясувати, безпосередньо пов'язане створення його сучасного стінопису (рис. 2). Ми знайшли художника, котрий склав програму розписів, керував живописними роботами та виконав низку композицій. У живому спілкуванні з митцем оживала історія монументального живопису одного із древніх храмів Лаври. Це випускник Київської духовної семінарії Віталій Степанович Преображенський (Черепаня). Іконописець за фахом, він цілеспрямовано отримав духовну освіту, щоб здобути необхідну теоретичну підготовку для повноцінної творчості у царині православного живопису.

**Рис. 2. В Преображенський і художники.
Розписи інтер'єру церкви Різдва Пресвятої Богородиці.
Червень – листопад 2017 р.**

В. Преображенський склав програму храмових розписів у 2017 р. Розглядав і затверджував її владика Антоній, митрополит Бориспільський і Броварський, який тоді був ректором Київської Духовної академії та семінарії (зараз він – керуючий справами Української Православної Церкви). Митрополит Антоній і В. Преображенський попередньо обговорили сюжети майбутнього роз-

пису, його художньо-стильові орієнтири. Владика акцентував увагу на тому, що цей храм є своєрідною духовною аудиторією для студентів академії та семінарії, а вони, завершивши навчання, вирушать служити у парафії та збережуть у своїй пам'яті художній образ храму як мистецький взірець, тому розпис має підпорядковуватися візантійському канону.

Дійсно, основні складники канону розпису храмів, сформованому у Візантії протягом XI–XII ст., дотримані у живописній декорації цієї лаврської церкви: зображення Христа Пантократора у центральному куполі (рис. 3), євангелістів на парусах (рис. 4), Богородиці та Таємної вечері – в апсиді вівтаря, а також святительського чину, який часто зустрічається у розписі головного вівтаря храмів. На склепіннях – сюжети Нового Завіту, нижче – святі.

Слід зазначити, що митрополит цілком ухвалив запропоновану В. Преображенським програму розписів, їхнє загальне композиційне та колірне рішення. Згодом митрополит Антоній контролював усі етапи живописних робіт (також усього комплексу робіт) в Академічній церкві до їхнього повного завершення. Храм освятили 26 листопада 2017 р.

За свідченням В. Преображенського, розпис інтер'єру тривав із червня по листопад 2017 р., отже, цим часом датуємо храмові розписи.

Разом із В. Преображенським працював колектив художників, вони закінчували іконописні школи – в Україні, Росії та Болгарії. Імена художників, котрі розписали церкву Різдва Пресвятої Богородиці, вводимо в науковий обіг: Віталій Преображенський (Черепаня), Василь Прокопчук, Ігор Бруховець, Олександр Поліщук, Євгеній Ільїн, Ієремія Ільїн, Денниця (художниця з Болгарії), Марина Шиптя, Катерина Неведнича, Феодосій Козочук, Олександр Сороківський, Руслан Сазонов. За словами В. Преображенського, ці художники виконали основні живописні роботи; додатково залучалися інші живописці, зокрема учні іконописних шкіл; загалом над живописним оздоблення церкви Різдва Пресвятої Богородиці працювали 26 осіб.

Розбивку стін під композиції робили В. Преображенський і В. Прокопчук. Очевидно, що за керівництва В. Преображенського розписом Академічного храму Лаври був дотриманий принцип колективної роботи, притаманний середньовічній практиці розпису православних храмів. Художники працювали як артіль чи майстерня, тому стінопис відзначається єдністю художнього виконання. Індивідуальна авторська манера підпорядкована обраній стилістиці, тому розписи виглядають

цілісно. Було би досить складно намагатися визначити авторів окремих композицій, шукаючи різницю їхніх художніх особливостей. Тому для атрибуції живописних композицій украй важливим є отримані нами під час співбесід із В. Преображенським відомості про те, хто з митців написав які композиції. Отже, авторство розписів є таким.

Рис. 3. В. Преображенський, В. Прокопчук, І. Ільїн, І. Бруховець, Р. Сазонов, О. Поліщук.
Розписи центрального купола та підкупольного квадрата.
Червень – листопад 2017 р.

Рис. 4. В. Преображенський, В. Прокопчук.
Апостол і євангеліст Іоанн Богослов.
Розписи північно-східного паруса центрального купола.
Червень – листопад 2017 р.

Віттар храму.

Хрест у куполі, серафимів написав В. Преображенський. Херувимів, Божу Матір на троні з Немовлям Христом, фланковану фігурами архангелів Михаїла та Гавриїла, в апсиді зобразив В. Прокопчук (рис. 5). «Тасмну вечерю» (причастя апостолів у двох вигля-

дах – хлібом і вином) написала болгарська художниця Денниця (рис. 6). Розпис передвітарної арки виконали: І. Ільїн – «Спас Нерукотворний», М. Шиптя – «Пророки», І. Бруховець – «Видіння Пресвятої Богородиці» та «Благовіщення Богородиці».

Основний об'єм храму.

В. Прокопчук написав Христа Пантократора у скуфії центрального купола; на парусах: В. Преображенський і В. Прокопчук – апостола і євангеліста Іоанна Богослова, І. Ільїн – євангелістів Марка та Луку, І. Бруховець – євангеліста Матфея. На схилах склепіння: на східному – «Сходження Святого Духа на апостолів» – І. Бруховець, Р. Сазонов; на південному – «Різдво Богородиці» – В. Прокопчук; на північному – «Різдво Христово» – О. Поліщук, І. Бруховець; на західному – «Успіння Богородиці» – І. Ільїн.

Рис. 5. В. Прокопчук. Богородиця на троні з Немовлям Христом і предстоячими архангелами Михаїлом і Гавриїлом. Розписи вітварної апсиди.
І. Ільїн. Спас Нерукотворний. М. Шиптя. Пророки. Розписи передвітарної арки. Червень – листопад 2017 р.

Рис. 6. Денниця. Причастя апостолів вином. Тасмна вечеря. Фрагмент.
Розписи вітваря. Червень – листопад 2017 р.

Розписи на стінах розташовані трьома регістрами. Верхній регістр займають поясні зображення праотців, старозавітних праведників, пророків, яких написали І. Бруховець, О. Поліщук і Р. Сазонов.

Середній реєстр займають сюжети, пов'язані з народженням і дитинством Діви Марії. На стінах в одній візуальній оповіді поєднані епізоди за участі батьків Пречистої – святих праведних Йоакима й Анни. На південній стіні в одній композиції зображено відмову священника від їхніх дарів, благовістя ангела Анні та благовістя ангела Йоакиму; цю композицію написав О. Поліщук. На західній стіні зображено зустріч Йоакима й Анни (північно-західна частина) та цілування Діви Марії (південно-західна частина); ці композиції виконав Є. Ільїн. На південній стіні в одній композиції представлені сцени благословення первосвященником Діви Марії та Її введення у храм; композицію виконав І. Бруховець.

У нижньому реєстрі композиції розташовані у два яруси. Верхній ярус утворюють медальйони з поясними зображеннями святих; на південній стіні їх написав В. Преображенський, а на північній – М. Шиптя. Зображення святих на повний зріст на південній стіні виконав І. Бруховець, на північній – О. Поліщук.

Є. Ільїн розписав хори: композицію «Про Тебе радіє» (рис. 7) і зображення святих, зокрема канонархів Печерських Леонтія та Геронтія. На стіні нижче хорів написав зображення Богородиці «Велика Панагія» в оточенні пророків.

В. Преображенський розписав західну частину храму. Це – композиція «Страшний суд», яка міститься на різних архітектурних поверхнях і складається з кількох композицій (рис. 8).

Північно-західний приділ розписували О. Поліщук, І. Бруховець, В. Прокопчук. Зображення Спасителя, Богородиці, преподобного Печерського Марка Гробокопателя написав О. Сороківський.

Південно-західний приділ: «Хрещення Господнє» написав В. Преображенський із В. Прокопчуком, ангелів – Ф. Козочук.

Орнаменти писали: Катерина Неведнича та інші художники. Зауважимо, що орнаментальні композиції виконувалися без використання шаблонів, тобто є оригінальними живописними творами. Їхніми першовзірцями були мозаїчні та фрескові орнаменти церковного живопису часу Палеологівського Відродження.

Провідною тематико-сюжетною лінією храмової декорації є ушавлення Пресвятої Богородиці. Її послідовно розкривають композиції, пов'язані з життєм і акафістом. Це – лики пророків і праведників, які свідчили про прихід Спасителя, а також царів, адже Діва Марія походила з роду пророка-царя Давида. Це – сюжети, що ілюструють Її народження, дитинство, введення у храм, Благовіщення, Її Успіння. Прославляють Царицю

Рис. 7. Є. Ільїн. Про Тебе радіє. Фрагмент. Розписи хорів. Червень – листопад 2017 р.

Рис. 8. В. Преображенський. Страшний суд. Фрагмент. Розписи західної частини церкви. Червень – листопад 2017 р.

Небесну Її зображення на троні із Христом Дитиною, розташовані в апсиді та на хорах. На хорах тема ушавлення органічно проілюстрована акафістом, куди включені образи преподобних Печерських. Опосередковано ушавленню Богородиці служать зображення Христа – Христа Еммануїла у вівтарі, «Різдва Христового» навпроти «Різдва Богородиці», зображення Заступниці за рід людський у композиції «Страшний суд».

Ще одна тема розкрита у храмовому стінописі: богослов'я як наука. Актуальну для Академічного храму тематичну лінію презентують образи святих, отців церкви, трудами та молитовним подвигом яких створювалася богословська наука.

За словами В. Преображенського, стильовим зразком для розпису церкви Різдва Богородиці було обрано монументальний живопис церков часу Палеологівського Відродження. Що ж до загального колориту, то його вирішено було зробити більш яскравим, ніж у візантійських церквах, оскільки у традиції українських вірян є схильність до яскравих, оптимістичних барв.

Цікаво, що живопис київських храмів – Софійського та Михайлівського соборів, Кирилівської церкви, а також фрески церкви Спаса на Берестові (вона входить до складу заповідника «Києво-Печерська лавра»), за свідченням В. Преображенського, за взірцем не бралися. Це свідчення автора програми та розписів дозволяє уникнути домислів щодо першовзірців сучасних розписів лаврської церкви Різдва Богородиці.

Розписи церкви виконано силікатними фарбами. Ця техніка дозволила досягти візуального ефекту фрески, до того ж вона є стійкою до шкідливого впливу природних чинників, отже, довговічна.

Висновки. Проведені атрибуція та мистецтвознавчий аналіз стінопису храму Різдва Пресвятої Богородиці доповнюють історію монументального живопису Києво-Печерської лаври. Розписи храму

датовані червнем – листопадом 2017 р. Автором програми розписів є художник, випускник Київської духовної семінарії Віталій Преображенський (Черепаня). Програма узгоджувалася з митрополитом Антонієм, тодішнім ректором Київської духовної академії та семінарії. Система розписів відповідає візантійському канону. Усього у живописних роботах брали участь 26 художників. Їхнім керівником був В. Преображенський, він написав низку композицій. Введено у науковий обіг імена художників, котрі виконали основні композиції. Визначено авторство композицій і основні тематико-сюжетні лінії. Провідною темою є уславлення Богородиці, також у храмовій декорації розкрита тема богословської науки. Остання є вагомою для церкви, яка з 1991 р. є Академічним храмом Київської духовної академії та семінарії. Композиційним і стильовим зразком для церкви Різдва Богородиці було обрано візантійський монументальний живопис Палеологівського відродження. Колорит зроблено більш яскравим. Наближенню до стилістики фрески сприяло виконання стінопису силікатними фарбами. Сюжетно-композиційна, художньо-стильова, техніко-технологічна складові частини живописного процесу дозволили створити сучасним художникам в інтер'єрі церкви Різдва Пресвятої Богородиці живописне оздоблення у стилі Палеологівського ренесансу та продовжити художню традицію візантійського монументального мистецтва у Києво-Печерській лаврі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бруснікіна Г. П., Ващенко О. В., Візір О. П., Коваль О. П., Кочубинська Т. В. та ін. Києво-Печерська лавра – пам'ятка історії і культури України. Київ : СПД Пугачов, 2006. 426 с.
2. Павел (Лебедь), митрополит и др. Лавра. Четыре сезона. Киев : Издательство «Свято-Успенская Киево-Печерская лавра», 2018. 602 с.
3. Титов Ф. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева. Киев : Типография Киево-Печерской Успенской Лавры, 1911. 154 с.

REFERENCES

1. Brusnikina, H. P., &Vashchenko, O. V., & Vizir, O. P., & Koval O. P., & Kochubynska, T. V. et al. (2006). Kyievo-Pecherska lavra – pamiatka istorii i kultury Ukrainy [Kyiv-Pechersk Lavra Is the Monument of the history and culture of Ukraine]. Kyiv : SPD Puhachov [in Ukrainian].
2. Pavel (Lebed), Metropolitan et al. (2018). Lavra. Chetyre sezona [The Lavra. Four Seasons]. Kyiv : Yzdatelstvo "Sviato-Uspenskaia Kyevo-Pecherskaia lavra" [in Russian].
3. Titov, F. (1911). Kratkoe istoricheskoe opisanie Kievo-Pecherskoy lavry i drugikh svyatyn i dostoprimechatelnostey goroda Kieva [The concise historical description of the Kyiv-Pechersk Lavra and other shrines and showplaces of city Kyiv]. Kyiv : Tipografiya Kievo-Pecherskoy Uspenskoj Lavry [in Russian].